

Tamilla Abdullayeva
Ruqiyyə Mirzəyeva
ADU

BƏZİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: semantika, atalar sözləri, sabit söz birləşmələri

Keywords: semantics, proverbs, bound word combination

Ключевые слова: семантика, пословицы, устойчивые словосочетания

Frazeologiya dilçiliyin müxtəlif sahələrini tədqiq edən bir çox alimlərin – leksikoloqların, üslubiyatla məşğul olanların, qrammatika ilə məşğul olanların, həmçinin folkloşünashlığın həmişə maraq dairəsində olmuşdur (baxmayaraq onların hər biri fərqli bucaq altında frazeologiyaya yanaşırlar).

XIX əsrin əvvəllərinə qədər sabit söz birləşmələri, bir qədər sonra idiom kimi mövcud olan və bu aspektdə tədqiq olunan hazır ifadələr sonralar yunan mənşəli “frazeologiya” termini ilə əvəz olunur, hazırda isə bu fraza (phrases) ifadə, təbir, loqia (logos) anlayış, təsəvvür, elm, təlim, məfhum kimi izah olunur.

Frazeologiya çox dilçiləri maraqlandırmış, bir çox tədqiqat işləri aparılmış, monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur. O, cümlədən həm ingilis, həm də Azərbaycan dilindən, bəhs edən alimlərimiz də həmişə frazeologiyaya xüsusi maraq göstərmişdir. İngilis dili öz frazeoloji zənginliyinə görə digər dillərdən geri qalmadığı kimi Azərbaycan dili frazeologiyası da çox zəngindir. Bu zənginlik qeyd etməliyik ki, frazeologiya sahəsində aparılan az-çox tədqiqat əsərlərində də özünü göstərir.

Məlumdur ki, dilçilik tarixində gənc bir sahə hesab edilən və əksər dilçilər tərəfindən sabit söz birləşməsi adlandırılan frazeoloji vahidlər qədim zamanlardan diqqəti cəlb etmişdir. Belə sabit birləşmələr hətta antik filosofların əsərlərində öz əksini tapmışdır və orada daha maraqlı faktlar vardır. Məsələn, Aristotel dildə işlənən metaforadan danışarkən Homerin “İlliada” əsərindən gətirdiyi “*Göz qaraldan qədər şərəfli işlər görür, həqiqətən Odissey yenə*” nümunəni belə izah edir: “...növdən cinsə keçməklə məcaza: “*göz qaraldan qədər şərəfli işlər görür, həqiqətən Odissey yenə*” ifadəsini misal göstərə bilərik, belə ki. “qaranlıq”, “intəhasızlıq”, “çox demək olduğuna görədir ki, şair “çox”, “sonsuz” yerinə “göz qaraldan” sözündən istifadə etmişdir” [1, s.96].

Dilçilik tarixində frazeologiyanın ilk dəfə linqvistik aspektdə öyrənilməsi F.de Sössürün şagirdi olan Şarl Ballinin adı ilə bağlıdır. Ş.Balli söz birləşmələrinin əsas 2 tipinin olması fikrini irəli sürür:

1. Sözlərin nisbətən sərbəst olması ilə səciyyələndirilərək, müəyyən variasiyaları olan söz birləşmələri frazeologiyaya qəbilundadır.

2. Söz komponentlərinin hər hansı birinin dəyişilməsi əsla mümkün olmayan frazeoloji birlik (vəhdət). Frazeoloji birləşmələr sadə sözlərlə eynicinslidir. Onlarda tamın mənası heç zaman elementlərin mənalınının məcmusu ilə üst-üstə düşmür (4).

Y.Seyidov müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələrindən bəhs edərkən frazeologizmlərə xüsusi diqqət çəkmişdir. Müəllif burada frazeologiya haqqında sistemli məlumat vermiş, yeri gəldikcə öz fikirlərini də irəli sürmüşdür. Y.Seyidov haqlı olaraq vurğulayır ki, söz birləşmələri leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı ilə, frazeologiya ilə sıxı surətdə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır [3, s.6].

A.Axundov frazeologiya məsələlərindən bəhs edərkən dilçilik elmində iki qrup söz birləşmələrinin olduğunu aşağıdakı kimi şərh edir: *“Sərbəst və yaxud qeyri-sabit söz birləşmələri o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olsun, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılınsın. Sabit və yaxud qeyri-sərbəst söz birləşmələri o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur (daha doğrusu onu itirir) morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılı bilmir. Bu birləşmələrə frazeoloji birləşmələr və yaxud frazeologizmlər də deyilir”* [2, s.177].

Frazeoloji birləşmələrin komponentləri müxtəlif nitq hissələri ola bilər, yəni ismi frazeoloji birləşmələr, feili frazeoloji birləşmələr və s.

İsmi frazeoloji birləşmələr eyni sözün funksional baxımdan müxtəlif şəkildə təkrarından ibarət olur. Məsələn, *shoulder to shoulder - çiyin-çiyinə, face to face - üzbəüz* və s.

Bəzən frazeoloji birləşmələr semantik və funksional baxımdan bir-birinin əksini təşkil edən tərkib hissələrindən təşkil olunur. Bunlar bir qayda olaraq əsas komponentlərin başqa sözlə tərkib hissələrinin funksional özünəməxsusluğuna işarə edən köməkçi vasitələrlə, təchiz olunur. İngilis dilində, həmçinin Azərbaycan dilində əks məzmunlu istiqamət göstəriciləri ilə təchiz olunurlar. Məsələn, *from head to foot - başdan ayağa*.

Frazeologiya müəyyən dildəki frazeoloji vahidlərin emosional və ekspressiv səciyyəli sabit söz birləşmələrinin məcmusu: frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müasir və tarixi baxımdan öyrənən dilçilik sahəsidir. Birləşmələrin bəziləri frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur. Frazeoloji ifadələrin köməkliyi ilə dilin estetik aspekti zənginləşir. Frazeologizmlərin çox hissəsi həm ingilis, həm Azərbaycan, eləcə də başqa dillərin bədii ədəbiyyatlarından, folklorundan alınıb və onların bəziləri öz ilkin formasını bu günə kimi qoruyub saxlayıb.

Frazeologizmlər müəyyən ictimai mühitin, bu və ya başqa dövrün məhsulu olub, dilin daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar dəyişir, təkmilləşir, sabitləşir və nəhayət, qəlblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salır. Frazeoloji birləşmələrin daxili mənə quruluşunun və xarici strukturunun onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhə, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir.

Frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən ayırmağın iki əsas meyarı dilçilik ədəbiyyatlarından bəllidir: semantik və struktur. Bəzi dilçilər frazeologiyaya dilin sabit birləşmələrini daxil edirlər, bəziləri isə yalnız müəyyən qrup birləşmələri bu sahəyə daxil edirlər.

Başqa bir cəhəti də vurğulamaq istərdik. Bəzi dilçilər atalar sözü, məsəllər və aforizmləri frazeologiyaya daxil etməzlər, belə ki, onların fikrincə bunlar öz semantik və sintaktik strukturuna görə frazeoloji birləşmələrdən fərqlənir. V.Vinoqradov qeyd edir ki, atalar sözü və məsəllər cümlə quruluşuna malikdir və sözlərlə semantik ekvivalentlik təşkil etmir. Bu elmin təhlilinin əsas aspektlərinə frazeoloji birləşmələrin semantik strukturu, onların yaranması və əsas funksiyaları aiddir. Frazeoloji birləşmələr vahid bir anlayış ifadə edir, halbuki sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri birləşmə tərkibində olsa belə, ayrılıqda ifadə etdikləri mənanı saxlayırlar, məhz frazeoloji birləşmələrin bu xüsusiyyəti onları sözlərə oxşar edir, ancaq yenə də vurğulamaq istərdik ki, sözləri frazeoloji birləşmələrdən ayıran onların strukturudur, belə ki, sözlər morfemlərdən, söz birləşmələri isə iki və daha artıq sözdən ibarət olur. Sözlər və frazeoloji birləşmələr, o cümlədən atalar sözləri, zərb məsəllər və aforizmlər də dildə hazır vəziyyətdə mövcuddur, lakin aforizmlər cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar yaranır, eləcə də yuxarıda vurğuladığımız kimi cümlə quruluşlu olmaq xüsusiyyətinə görə qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri, zərb məsəllər və aforizmlər həm frazeoloji birləşmələrdən və həm də sözlərdən fərqlənir.

Frazeoloji vahidlər üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə məcazilik, məna bütövlüyü sabitlik, başqa dilə hərfən tərcümə edilməmə, sözə ekvivalentlik, obrazlılıq emosional boya və s. aiddir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bütün məcazi mənalı və ya başqa dilə hərfən tərcümə edilməyən söz və ya sabit tərkib frazeologiyaya daxildir.

Əgər məcazilik əsas götürülsə, əlbəttə, bütün sözlərin məcazi mənası müstəqim mənadan fərqli olaraq daha geniş, amma mücərrəd olur. Sözün ilkin həqiqi mənası mətnsiz aydın, başa düşülən olsa da, onun əsl təbiəti, çoxmənalılıq, məcazi mənası cümlə vasitəsilə mətn çərçivəsində özünü biruzə verir.

Atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya daxil edilməsi tədqiqatçılar arasında mübahisəlidir. Məsələn, V.V.Vinoqradov, L.A.Bulaxovski, B.A.Larin və bir sıra başqa alimlər həm atalar sözünü, həm də məsəlləri frazeologiyanın tərkibinə daxil etmişlər.

Məlumdur ki, atalar sözü və məsəllər hikmətini obrazlı şəkildə ifadə edir. Onlarda ritm, məcazilik, yığcamlıq əsas əlamətdir və bəzən sözlər elə sıralanır ki, ahəngdarlıq yaranır, onun hissələri ilə həmqaflı olur.

Atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında ümumi cəhətlər vardır. Atalar sözü və məsəllər frazeologiyaya sistemində xüsusi lay təşkil edib, bitmiş fikir bildirən cümlə şəkilli ifadələrdir. Atalar sözü və məsəllər mənalılarına və strukturlarına görə predikativ səciyyəlidir, cümlənin struktur əlamətlərindən seçilmir, kommunikasiya vahidi kimi fəaliyyət göstərir.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində atalar sözləri və məsəllərin tərkibi əsasən daimidir, dəyişməzdir. Belə birləşmələrdə ümumiləşdirmə gücü böyük olur. Həyatın sınağından çıxmış yığcam struktura malik, bitkin fikir ifadə edən atalar sözləri dilin frazeologiyasının zənginləşməsi üçün bir mənbə kimi çıxış edir. Atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında ümumi cəhət ondadır ki, hər ikisi sabit tərkibə və dəyişməz söz sırasına malik olmaqla əksər hissəsi məcazi mənadadır. Lakin atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında fərqlər də mövcuddur.

Əsas fərq ondadır ki, atalar sözü bir mülahizəni, frazeoloji ifadə isə bir məfhumu, anlayışı ifadə edir. Atalar sözü və məsəllər əsasən dəyişməz halda, yəni dildəki sözlər və frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işlədildiklərindən frazeoloji vahidlərlə ortaqlı əlamətə malikdir.

Yuxarıda frazeologiya və atalar sözü barədə deyilən fikirlərə söykənərək onların bədii ədəbiyyatlarda işlədilərkən hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını bir məqsəd kimi bu yazımızda şərh etməyə çalışmışıq.

İlk növbədə qeyd etməyi vacib sayırıq ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində olan atalar sözlərinin həm leksik-semantik, həm də struktur xüsusiyyətləri mövcuddur. Hər şeydən əvvəl atalar sözü haqqında Azərbaycanın görkəmli şairlərinin dediyi sözləri burada xatırlamağımız yerinə düşərdi. Dahi S.Vurğun deyirdi ki, *Atalar sözünün hər biri bir dastandır!* B.Vahabzadə isə atalar sözünü belə dəyərləndirmişdir:

*Atalar sözü öyüddür bizə,
Yüz illər, min illər deyiləcəkdir.*

Ensiklopediyalarda: Atalar sözü belə şərh olunur – Həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlər. Xalq müdriqliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsidir. Əsrlər boyu yaranmış, dildən-dilə keçərək təkmilləşmiş və cilalanmışdır.

Bu təriflərə və izahlara əsasən vurğulamaq istərdik ki, atalar sözü xalqın poetik yaradıcılığının janrlarından biridir, qrammatik və məntiqi cəhətdən təkmilləşmiş bir formadır. O özündə ümumiləşmiş fikri, qiyməti, nəticəni, hökmü, eyhamı obrazlı ifadə ilə ehtiva edir, mənası adətən işlədildiyi kontekstdən çox asılıdır, həmçinin bu keyfiyyətə görə çox mənalıdır. Məsələ isə qrammatika və məntiq cəhətdən müəyyən dərəcədə tamamlanmamışdır və ümumi öyüd mənasından demək olar ki, məhrumdur. Dildə çox istifadə olunur, dilə ifadəlilik gətirmək, keyfiyyətinə malikdir, asanlıqla atalar sözünə çevrilə bilər (əlbəttə, müəyyən inkişaf və istifadə müddəti nəzərə alınmaqla). Bunları ingilis dilində işlədilən bir məsəl haqqında göstərək. *It never rains but it pours - Trouble never comes singly – Bəla su kimidir qəfildən həyəti basır (həyəət dolur)*. Bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək istərdik ki, atalar sözü və məsəllər bir-birinə yaxındır, eləcə də hesab edirik ki, onlar da həmçinin frazeologiyanın xüsusi təbəqəsini təşkil edir.

Kontekst daxilində işlədilərkən atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətlərinə diqqət çəkməyimiz hesab edirik daha doğru olardı.

Bossiney had hardly seen anything of her since it began. A bad business! He had no notion of giving June a lot of money to enable a fellow he knew nothing about to live on in idleness. He had seen that sort of thing before; me good ever came of it. Worst of all, Bossiney had no hope of shaking her resolution; she was as obstinate as a mule, always had been from a child. He didn't see where it was to end. They must cut their coat according to their cloth. He would not give way till he saw young Bosinney with an income of his own. The June would have trouble with the fellow was as plain as a pikest off [5, s.48].

Bosini bu iş başlayandan çətin ki, nəşə görsün. Onun Cuna cavan bir yoldaşın verə biləcəyi qədər çoxlu pul verməyə niyyəti yox idi və o, tənbel kimi yaşamaq haqqında heç bir təsəvvürə malik deyildi. O bu cür şeyləri əvvəl çox

görmüşdü və bunun nə vaxtsa, bir fayda görməyəcəyini bilirdi. Ən pisi də bu idi ki, Cunun qərarını sarsıtmağa Bosininin heç bir ümidi yox idi. Cun uşaqlıqdan qatır kimi inadçı (tərs) idi. Bunun nə ilə bitəcəyini o bilmirdi. Onlar ayaqlarını yorğanlarına görə uzatmalıdırlar. O, cavan Bosininin gəlirini bilmədən, görmədən yola gəlmirdi (razılaşmırdı). Belə ki, Cunun belə sadə oğlanla çox çətinliyi ola bilərdi.

Verilmiş mətn parçasının tərcüməsindən göründüyü kimi ingilis dilində verilmiş “*Cut your coat according to one’s cloth*” kontekstdən asılı olaraq *They must cut their coat according to their cloth*” formasında işlədilib və təbii olaraq yaşam tərzindən, dilin strukturundan asılı olaraq Azərbaycan dilində onun ekvivalentini “*ayağını yorğanına görə uzatmaq*”, “*südüna görə mələmək*” yaxud “*bacardığın işdən yapışmaq, gücü çatan işə girişmək*” kimi vermək mümkündür və bu kontekstdə də həmin insanın nəzərdə tutduğu işi yerinə yetirmək üçün kifayət qədər imkanı (həm maddi, həm fiziki, həm də mənəvi) olmağına görə işlədilib və biz də məhz cümlə (kontekst) daxilində onun mənasının açılmasının o qədər asan olmadığını bildiyimizdən bütöv abzası götürüb tərcümə etmişik. Bizə belə nümunələrin sayını artırma bilərdik, lakin hesab edirik ki, bir məqalə həcmində lazım olan fikrimizi izah edə bildik.

Ədəbiyyat

- 1.Aristotel. Poetika. B., 1974, 192 s.
- 2.Axundov A.A. Ümumi dilçilik. B., 1988, 263 s.
- 3.Seyidov Y. Azərbaycan dilində sözbirləşmələri. B., 1992, 408 s.
- 4.Балли Ш. Французская с тимотика. М., 1961, 394 с.
- 5.Galsworthy J. The Man of Property. М., 1974, 382 p.

Summary

On semantic characteristic peculiarities of some phraseological units and proverbs

The article deals with the problem of phraseological units and proverbs and their characteristic features. The author gives information on phraseological units and proverbs and then uses them in context and explains the semantics of used items.

Резюме

О семантические характерные черты некоторых фразеологические единицы и пословицы

В статье рассматривается проблем фразеологических единиц и пословиц и их характерные особенности. Автор дает информации о фразеологические единицы и пословицы и затем употребляет их в контексте и объясняет их семантику.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 13.04.2017